

Бородіна Т. М.

КОЛЕКТИВНА ДОПОМОГА ЄВРЕЯМ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ В КРЕМЕНЧУЦІ (1941–1943)

Статтю присвячено досі не дослідженому аспекту – колективній допомозі євреям під час Голокосту в Кременчуці. Послугуючись напрацюваннями студій із вивчення Голокосту (*Holocaust studies*), зроблено спробу дослідити питання колективної допомоги євреям у контексті розгортання геноцидного процесу в місті та військових перипетій у регіоні. Відповідно, розглянуто процес змін щодо «розв'язання єврейського питання» на момент вступу військ Вермахту до Кременчука, а також динаміку розвитку Голокосту в місті. Окреслено визначення «колективної допомоги» та запропоновано аналіз цього явища через призму діяльності як неєвреїв, так і євреїв. Авторка зробила огляд наявних історіографічних напрацювань із теми допомоги євреям під час Голокосту, зібрала та систематизувала наявні згадки про допомогу євреям у Кременчуку, які можна кваліфікувати як акти колективної допомоги, та окреслила специфіку джерельної бази.

У статті вперше розглянуто діяльність Сениці-Верховського, першого бургомістра Кременчука, та підпільників з організації «Патріот Батьківщини» під керівництвом Тараса Жванії як акти колективної допомоги. Окреслено, які саме види колективної допомоги були надані євреям під час Голокосту в Кременчуці. У роботі зроблено припущення про те, що під час колективної допомоги членів організації «Патріот Батьківщини» було налагоджено інфраструктурну кооперацію (Перша міська лікарня, пункт «Червоного Хреста», помешкання підпільників). Отже, стаття є спробою уточнення історіографічних напрацювань, в яких допомога євреям Кременчука представлена вкрай побіжно і з погляду індивідуальних актів.

Ключові слова: Кременчук, Голокост, геноцид, євреї, допомога.

Вступ

На відміну від убивств євреїв у таборах смерті, Голокост на окупованих територіях Радянського Союзу відбувався, здебільшого, шляхом розстрілів у межах окремих населених пунктів («Голокост від куль»¹). Організація та реалізація такого геноцидного процесу на східних окупованих територіях мали свою специфіку та потребували залучення місцевих жителів. І не лише через недостатній кадровий потенціал нацистів, а й через те, що, вступаючи до нового населеного пункту, вони мали обмаль інформації про чисельність місцевого єврейського населення, сфери його зайнятості, ступінь його суспільної, економічної, культурної інтеграції та міжетнічні взаємини. Представники німецької окупаційної адміністрації не надто звертали увагу на соціальні профілі єврейських громад та інші зазначені аспекти, оскільки найперше їх цікавила кількість та, в деяких випадках, потенціал робочої сили переслідуваних (тимчасово) та, звісно, налагодження потрібної інфраструктури. Однак

попри прагматичне налаштування нацистів, для дослідження геноциду на місцевому рівні важливо вивчати дії не лише окупаційної адміністрації, а й місцевого населення, яке могло як сприяти, так і перешкоджати діям нацистів.

У фокусі нашого дослідження дії передусім неєвреїв, які були спрямовані на допомогу євреям під час Голокосту в Кременчуці. Наразі не створено спеціальної розвідки, яка б висвітлювала це питання. Разом з тим, є дослідження стратегій допомоги євреям на території Східної Галичини², характеристика історіографії³, аналіз психології рятівників⁴. Важливою для нашого дослідження є також наукова література з питань Голокосту в зоні військової адміністрації та в Райхскомісаріаті

¹ Наші уточнення щодо вживання цього терміна: Тетяна Бородіна, «На різанину я зазвичай одягав джинси», рецензія *Геноцид: Вступ до глобальної історії* Адама Джонса, сайт Україна Модерна, відвідано березень 3, 2021: <https://cutt.ly/ZINJHG>.

© Бородіна Т. М., 2021

² Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і Літера, 2009). Варто також згадати одну з перших розвідок про допомогу євреям на окупованій території України: Яків Сусленський, *Справжні герої* (Київ: Товариство «Україна», 1993).

³ Ігор Щупак, «Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії», *Історіографічні дослідження в Україні* Вип. 27 (2017): 240–303; Дмитро Слободинський, «Порятунок євреїв українцями у роки Другої світової війни» (Дисертація на здобуття ступеня к. і. н., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015), 9–23.

⁴ Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії*, пер. Катерина Діса (Київ: Дух і Літера, 2019), 429–438.

Україна⁵, до складу якого входив Кременчук із вересня 1942 р. У працях, присвячених окупації Кременчука та Голокосту в цьому місті, випадки допомоги євреям, як правило, подаються вкрай побіжно та, за невеликим винятком, як такі, що реалізовувались індивідуально⁶.

Джерельну базу для дослідження колективної допомоги євреям під час Голокосту в Кременчуці становлять: опубліковані джерела⁷, неопубліковані джерела з Наукового архіву Кременчуцького краєзнавчого музею, значну частину яких уперше введено до наукового обігу⁸, інтерв'ю з очевидцями⁹ та окупаційна періодика (газета «Дніпрова хвиля»). Аналіз джерел підштовхує до уточнення наявних історіографічних даних та окреслення питання допомоги євреям у Кременчуку крізь призму не лише індивідуальної, а й колективної допомоги.

Зробимо декілька методологічних уточнень. Під колективною допомогою ми розуміємо увесь спектр дій, спрямованих на поліпшення становища євреїв під час Голокосту, здійснений сукупністю людей, які об'єдналися із метою надання допомоги. Варто уточнити, що ці об'єднання могли бути як короткочасними (ситуативними), так і більш довготривалими. Йдеться не лише про такі дії, які сприяли порятунку переслідуваних, а рятівників було відзначено званням «Праведник народів світу», оскільки діяльність праведників не відображає увесь спектр наданої допомоги. Інша заувага стосується того, на що слушно вказала дослідниця історії Голокосту

⁵ Зазначимо декілька: Карел Беркгоф, *Жива розпач. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. Тарас Цимбал (Київ: Критика, 2011); Alexander Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1981); Дітер Польш, «Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», в *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон, Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 41–112.

⁶ Зазначимо декілька: Микола Твердохліб, *Кременчуччина в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.)* (Кременчук, 2000), 97–98; Лев Євселевський, «Нацистський геноцид щодо євреїв на Полтавщині та місцеве населення» в *Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії*, ред. Кукоба К. І. (голова) та ін. (Полтава: Полтава, 1993), 225–230; Борис Шепетовський, *Освятвише имя Создателя. Кременчуг, Україна* (Кременчуг, 2017), 25–75; Николай Твердохліб, *Евреи Кременчуга. Исторический очерк* (Кременчуг: Піраміда, 1999), 89–100.

⁷ Назвемо декілька: *Німецькі окупанти на Полтавщині*, збірник документів (Полтава: Зоря Полтавщини, 1947); *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах*, сост. Александр Круглов (Київ: Інститут іудаїки, 2002); *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов*, ред. Ицхак Арад (Іерусалим: Яд Вашем, 1992).

⁸ Переважна більшість із проаналізованих неопублікованих джерел – спогади, замітки, щоденники, листи, звіти про діяльність підпільників або місцевих жителів Кременчука, які пережили окупацію.

⁹ Інтерв'ю Любові Карпової з Сергієм Прописвіттом; інтерв'ю авторки з Ганною Сиволап.

Доріс Л. Берген, наголосивши, що Голокост потрібно аналізувати в контексті Другої світової війни. Оскільки без війни Голокост би не відбувся, та і не міг би відбутися¹⁰. Ідеться, відповідно, не лише про євреїв–жителів міста Кременчук, а й про євреїв–радянських військовополонених, що були в'язнями місцевих таборів (346–А та 346–Б¹¹), або тих, які внаслідок просування фронту або інших воєнних перипетій прибули до міста в пошуках допомоги. Отже, ідеться не лише про місцевих жителів, а й про жителів прилеглих сіл, а також осіб, які з тих чи тих причин опинились у Кременчуку під час окупації.

Разом з тим, послуговуючись концептом єврейського опору¹², варто також брати до уваги і дії євреїв, яким вдалося врятуватись, а в деяких випадках, після порятунку, навіть боротися з нацистами. Під цими діями розуміємо і перші кроки євреїв до порятунку (звернення по допомогу), а також їхню активність, спрямовану проти нацистської військової або цивільної адміністрації та ін. Цей спектр діяльності врятованих потрібно аналізувати в контексті реакції євреїв на Голокост. Отже, йдеться не лише про дії місцевих та прибулих неєвреїв, а й про певну двосторонню кооперацію між ними та переслідуваними задля порятунку останніх¹³.

Звертаючись до аналізу видів допомоги євреям під час Голокосту в Кременчуці, ми маємо на увазі дослідження одного з важливих аспектів, що допоможе нам сформувати складнішу картину розгортання та протидії геноцидному процесу на місцевому рівні (реконструкція геноциду на локальному рівні за Омером Бартовим¹⁴).

Водночас, ми не ставимо за мету з'ясувати увесь спектр мотивацій тих, хто надавав допомогу, або виявити універсальні «соціальні домінанти», які б визначали їхню поведінку тощо. Питання мотивації рятівників стало предметом міждисциплінарного дослідження: окрім істориків, його вивчають соціологи та психологи. Зокрема, соціолог Зигмунт Бауман вдало підсумував ґрунтовне дослідження Техами Тек про ря-

¹⁰ Доріс Л. Берген, *Війна та геноцид. Коротка історія Голокосту*, пер. Катерина Діса (Київ: Дух і Літера, 2021), 21.

¹¹ *Німецькі окупанти на Полтавщині*, 20. Іноді табір 346-Б позначали як 346-В. Ми надаємо перевагу позначенню кирилицею (346-Б), оскільки це є більш усталено в проаналізованих джерелах та історіографії.

¹² Robert Rozett, "Jewish Resistance", in *The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone (London: Palgrave Macmillan, 2004), 341.

¹³ Детальніше про концепт опору та співпрацю як умову для порятунку див.: Nechama Tec, *Resistance: Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror* (New York: Oxford University Press, 2013), 1–15.

¹⁴ Omer Bartov, "The Voice of Your Brother's Blood. Reconstructing Genocide on the Local Level", in *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches*, ed. Norman J. W. Goda (New York–Oxford: Berghahn Books, 2014), 105–134.

тівників під час Голокосту, зауваживши, що «рятівники були готові рятувати інших, тому що такою була їхня природа»¹⁵. Дослідник геноцидів Адам Джонс у контексті характеристики соціально-психологічного характеру рятівників влучно процитував Дональда Блоксгема, зазначивши, що вони мають «певний *нонконформізм, моральну наполегливість у тому, що стосується відмови дотримуватися норм, які нав'язуються*»¹⁶. Водночас, Джонс слушно вказує на те, що психологія рятівника не обов'язково виникла «з нічого» чи проявлялася абсолютно безкорисно¹⁷. Дослідник звертає увагу на аспекти, які могли впливати на мотивацію рятівника: географічна близькість, національні почуття, попередні добрі стосунки з євреями, недооцінка розуміння ступеня ризику тощо¹⁸. Окресливши методологічну оптику, варто коротко розглянути динаміку розгортання геноцидного процесу на території міста та пов'язані з цим зміни у демографічних показниках єврейського населення міста.

Розгортання Голокосту в Кременчуці

Згідно з переписом населення 1939 р., в Кременчуці мешкали 19 880 євреїв¹⁹, що становило найбільшу кількість єврейського населення серед міст Полтавської області. Підрозділи Вермахту вступили до Кременчука 8 вересня 1941 р.²⁰ Дослідник Голокосту на території України Дітер Поль слушно зазначає, що, починаючи з другої половини липня, «накази про переслідування та знищення євреїв стали радикальнішими»²¹, а, «починаючи з середини вересня, СС і поліція почали знищувати всіх євреїв»²². Дослідник Голокосту Крістофер Браунінг зауважує, що вже наприкінці серпня 1941 р. систематична «ліквідація» радянських євреїв була на етапі виконання²³. У будь-якому разі, на момент вступу піхотних дивізій 17-ї армії Вермахту до Кременчука надвечір 8 вересня 1941 р. план щодо вбивства всіх євреїв уже було погоджено. Після окупації міста там (за даними, які наводить у своїй книжці Іцхак Арад) залишилось близько семи

тисяч євреїв²⁴. Причини, які спонукали частину євреїв залишитись у Кременчуці, авторка окреслила у попередній статті²⁵.

Уже через кілька днів після окупації міста, в період з 13 до 26 вересня 1941 р., зондеркоманда 4b розстріляла в Кременчуку 125 євреїв²⁶. Згідно з проведеною реєстрацією населення (26 вересня 1941 р.), у Кременчуці лишалося 3500 євреїв та 100 змішаних сімей²⁷. Разом з тим, у звіті фельдкомендатури 239 від 24 жовтня 1941 р. за діяльність у період від 15 вересня до 15 жовтня зазначено, що «В г. Кр.[ременчу] ещѐ якобы живѐт 2000-3000 евреев; они, по-видимому, не были охвачены только что закончившейся переписью и поэтому не взяты на учет. Так как они постоянно меняют свое место жительства, привлечь их к работам невозможно»²⁸.

На цьому спроби окупаційної адміністрації встановити контроль над демографічною ситуацією в місті не припинились. В окружному часописі «Дніпрова хвиля», який видавала міська управа Кременчука, знаходимо оголошення про проведення перепису населення 12 листопада 1941 р.,²⁹ у шостому номері газети від 29 січня 1942 р. – наказ «Про реєстрацію населення міста Кременчука»³⁰; наказ про «дореєстрацію» всіх, хто ще цього не зробив, було надруковано у березні 1942 р.³¹ Проте у звіті фельдкомендатури 239 від 24 листопада 1941 р. було зазначено, що «город почти полностью очищен от евреев»³². З уточненням: «Три еврейских врача фельдкомендатура оставила для гражданского населения, так как иначе медицинское обслуживание гражданского населения не может быть обеспечено»³³. За іншими даними, «два врача-еврея оставлены, чтобы лечить гражданское население»³⁴. Разом з тим, у період із листопада 1941 до січня 1942 р. оперативний штаб вищого фюрера СС і поліції «Росія-Південь» провів у Кременчуку щонайменше десять розстрілів, у результаті яких загинули близько 500 євреїв³⁵.

²⁴ Іцхак Арад, *Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; Центр «Холокост», 2007), 255.

²⁵ Див.: Тетяна Бородіна, «Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943)», *Голокост і сучасність* 15, no. 1 (2017): 47.

²⁶ Круглов, Уманський, Щупак, *Холокост в Україні*, 444.

²⁷ Там само, 449.

²⁸ Цит. за: Там само, 449–450.

²⁹ *Дніпрова хвиля* (Кременчук), 1941, листопада 9, 4.

³⁰ Там само, 1942, січня 29, 6.

³¹ Там само, 1942, березня 29, 14.

³² Цит. за: Круглов, Уманський, Щупак, *Холокост в Україні*, 451.

³³ Цит. за: Там само.

³⁴ Цит. за: Арад, *Катастрофа євреїв*, 255.

³⁵ Александр Круглов, «“Schießt ihn Tot”: роль штаба Екельна и подчиненных ему подразделений в истреблении евреев Украины летом и осенью 1941 г.» в *Проблеми історії Голокосту* 3 (2006): 53.

¹⁵ Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge: Polity Press, 1989), 5.

¹⁶ Цит. за: Джонс, *Геноцид*, 435.

¹⁷ Там само, 436.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Александр Круглов, Андрей Уманский, Игорь Щупак, *Холокост в Украине: Рейсхкомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»* (Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016), 443.

²⁰ Шепетовский, *Освятившие имя Создателя*, 25.

²¹ Поль, «Масовое вбивство євреїв», 47.

²² Там само, 52.

²³ Christopher R. Browning, “The Nazi Empire”? in *Oxford Handbook of Genocide Studies*, ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses (New York: Oxford University Press), 422.

Зважаючи на досить стрімке розгортання генциду в місті, у населення було буквально кілька тижнів для того, щоб відреагувати. Для аналізу різних видів допомоги важливим є розуміння того, коли саме люди, які перебували під окупацією (як євреї, так і неєвреї), усвідомили суть «остаточного розв'язання єврейського питання». Зрозуміло, що це не відбулося в один момент і одночасно для всіх, та все ж питання усвідомлення є одним із ключових, оскільки в багатьох випадках це давало час для дій. Якщо узагальнити, то кременчужани могли довідатись про долю євреїв від біженців з окупованих територій, коли місто ще не перебувало під окупацією. Наприклад, житель Кременчука Резник Леонід пригадує: «Когда началась война и немецкие войска быстро продвинулись по украинской земле, по городу поползли слухи: надо евреям уходить»³⁶. Були поодинокі випадки, коли людям «зі зв'язками» вдавалось отримати актуальну інформацію і, відповідно, докласти всіх зусиль, щоб відправити родину в евакуацію, коли це ще було можливим. У своїх спогадах Борис Лев повідомляє, що «дядя Миша, будучи директором радиовузла, имел доступ к информации и, зная отношение немцев к евреям, он чуть ли не силой заставил всех нас собраться и уехать»³⁷.

Місцеві жителі ставали свідками масових розстрілів, які відбувались у районі Новоіванівки³⁸, від кінця жовтня 1941 р. Як-от Сергій Прописвіт, якому в 1941 р. було 15 років:

«В мене тітка жила в районі Новоіванівки. Це було 28 вересня³⁹. І потім, коли я йшов⁴⁰, уже припізнався, бо якраз іменини були в тьоті

³⁶ Цит. за: Твердохлеб, *Євреї Кременчука*, 91.

³⁷ Цит. за: Шепетовский, *Освятившие имя Создателя*, 32.

³⁸ Новоіванівка – невеликий район Кременчука, розташований на лівому березі Дніпра, у південно-західній частині міста. Під час Голокосту ця місцевість стала основним місцем розстрілу єврейського населення.

³⁹ Імовірно, респондент помилився з датою на місяць (ішлося про події кінця жовтня – початку листопада 1941 р.), оскільки відомо, що лише 26 вересня євреїв було зареєстровано, а 27 вересня їх зібрали та переселили до бараків, що розташовувались у районі Новоіванівки. Див.: Alexander Prusin, “Kremenchug”, in *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, volume II, part B, ed. Martin Dean, Mel Hecker (Bloomington: Indiana University Press, 2012), 1596; Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 3388, оп. 1, спр. 688, арк. 6; Шепетовский, *Освятившие имя Создателя*, 26–27. Також із джерел відомо, що розстріли в районі Новоіванівки, свідком одного з яких був респондент, були організовані оперативним штабом вищого фюрера СС та поліції «Росія-Південь» (HSSPF Russland-Süd – Einsatzstab), який прибув до Кременчука лише 18 жовтня 1941 р., а 24 жовтня до міста приїхав гаупштурмфюрер СС (за іншими даними – оберштурмфюрер СС) Герберт Дегенхардт, який керував розстрілом наприкінці жовтня 1941 р., в результаті якого було вбито близько трьох тисяч євреїв Кременчука. Див.: Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 450.

⁴⁰ Ідеться про те, що респондент повертався додому в с. Піщане, що було розташоване за три кілометри від місця розділу євреїв у Кременчуці.

Нюсі...⁴¹ І я подивився в ліву сторону: пішли два німці... і вони чогось так, як п'яні ідуть і собак на поводках повели... А потім глянув управо, коли дивлюсь, ворота вже відкриті були з першого баряку. І першу партію, чоловік 130 чи 150... уже йшла колона... По боках німці були, вівчарки були... Коли ж диходив до села, до Піщаного, то бачив, що німці кругом стоять... там, там, там. Коли це трохи пройшов, я чув, як уже там черги роздавалися. Я не подумав, що то їх розстрілювали. Ну, так ніхто не думав. Ну потом вечером, коли уже пішов у бригаду... і люди кажуть, що сьогодні почали розстрілювать євреїв»⁴².

Михайло Резник, який наприкінці жовтня 1941 р. ішов із села Піщане до Кременчука, також став свідком розстрілу євреїв, який відбувався приблизно о 10-й ранку:

«...я остановился закутить. В это время услышал выстрел и крики, когда я повернулся в эту сторону, я увидел примерно на расстоянии 300 метров от дороги стояли в цепочку немецкие солдаты, в кругу которых стояла большая группа людей около 1000 человек... Из этой группы немцы выводили по 20–25 чел., ставили их в ряд и расстреливали... я задерживаться не стал, шел в город, по дороге мне попала партия людей, которых гнали немцы, все они были еврейской национальности, гнали их к тому месту, где были расстреляны. Тогда я понял, что это были расстреляны евреи»⁴³.

Жителька прилегло до Кременчука села Кривуші Ганна Сиволап пригадує: «Зразу немці всіх євреїв підобрали і всіх розстріляли отут, напевно, де парк Миру⁴⁴. Бо тут день і ніч стріляли автомати. На Кривушу чуть як стріляли»⁴⁵. Село Кривуші було розташоване за 3 кілометри від згаданого парку Миру – території, в районі якої розстрілювали євреїв у Кременчуці, тому жителі прилеглих сіл – Піщаного та Кривуші – чули, як відбувались розстріли, а люди, які ходили з міста до села або навпаки, як-от Сергій Прописвіт і Михайло Резник, ставали свідками розстрілів.

⁴¹ Мова про Ганну Кириченко, яка перехувала Цайля Каганзона і за це була відзначена званням «Праведник народів світу». Див.: *Праведники народів світу: Довідник*, ред. Ігор Щупак (Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016), 101.

⁴² Інтерв'ю Любові Карпової з Сергієм Прописвітом, 1926 р. н., 7 лютого 2016 р., який згадував про окупацію Кременчука та Голокост у місті. Відеозапис інтерв'ю зберігається в особистому архіві Любові Карпової, наданий авторці статті за запитом.

⁴³ ДАПО, ф. 3388, оп. 1, спр. 688, арк. 6.

⁴⁴ Парк Миру розташований на північному заході від центру Кременчука, під час Голокосту більшість євреїв розстріляли саме в тій місцевості.

⁴⁵ Інтерв'ю авторки з Ганною Сиволап, 1927 р. н., 16 грудня 2020 р. Зберігається в особистому архіві авторки.

Колективна допомога: діяльність першого бургомістра Кременчука

Цілком закономірно те, що одними з перших довідатись про плани окупаційної адміністрації могли люди, які обіймали певні виконавчі посади. Відповідно, вони першими мали можливість і відреагувати. У випадку Кременчука саме так і сталося. Одним із перших колективних видів допомоги (які фіксуються у джерелах), що були надані євреям у Кременчуку, був уже майже хрестоматійний випадок, пов'язаний із постаттю першого бургомістра міста Сениця-Верховського⁴⁶. Уже 28 вересня 1941 р. він видав розпорядження, у якому наказував охрестити «велику кількість євреїв», «щоб таким чином вивести їх з-під німецького контролю»⁴⁷. І в результаті цього видавав євреям відповідні документи⁴⁸. Його задум було викрито, а Верховського усунуто з посади та згодом розстріляно⁴⁹. В одному з джерел знаходимо інформацію про те, що Верховського видав його ж перекладач та заступник, німець із Поволжя Глушко⁵⁰.

Верховський організував допомогу вже в перші тижні після окупації міста, майже одразу після того, як його було призначено на посаду бургомістра. У проаналізованих джерелах та історіографії немає даних щодо ефективності дій керівника міської управи, оскільки не встановлено, скільком євреям він встиг видати необхідні документи і чи вдалося останнім ними скористатись. Разом із тим, на нашу думку, акт допомоги першого бургомістра Кременчука слід аналізувати як випадок колективної допомоги, оскільки з джерел відомо, що охрещення робив протоієрей Романський⁵¹ (в іншому джерелі згадано про священників Яновського та Роменського⁵²). Також залученим був начальник відділу кадрів РАЦСу в Кременчуці (ім'я та прізвище не зазначено), який, після викриття Верховського, відмовився внести зміни в документи⁵³, бо, імовірно, поділяв намір бургомістра. Отже, заради порятунку євреїв Верховський скористався своїм службовим становищем і залучив інших людей до цього процесу, які, найпевніше, поділяли задум бургомістра, оскільки не відмовились від завдання і не видали Верховського.

У джерелах та історіографії наведено декілька версій цього акту допомоги. Зокрема, наведено різні варіанти написання прізвища бургомістра (або псевдоніма та прізвища): Сениця-Верховський, Сениця-Верховський, Сениця-Вершовський, Сениця Верховський, просто Сениця чи Верховський, російською Сеница-Вершовский тощо. Також ідеться про різну мотивацію його вчинків («за взятки золотом»⁵⁴, «за деньги или материальные ценности»⁵⁵, «все эти действия преследовали только одну цель – получения денег от еврейского населения»⁵⁶, хотів урятувати євреїв шляхом «легалізації», за Карелом Беркгофом⁵⁷). Карел Беркгоф у своїй комплексній праці також подає цю історію, однак Верховський та Сениця постають як дві різні особи (Верховський – бургомістр, а Сениця – його наступник⁵⁸). Імовірно, автор припустився помилки, оскільки у джерелах Сениця-Верховський все ж таки фігурує як одна особа, а його наступником, тобто наступним бургомістром Кременчука, був призначений Д. Дмитренко, який обіймав цю посаду з листопада 1941 до лютого 1942 р., коли його змінив Олег Алей. Щоправда, в одному з джерел є інформація про те, що після Дмитренка був Павлик⁵⁹, але це потребує додаткового аналізу. Лише в одному джерелі знаходимо фрагмент, в якому згадано ймовірне ім'я Верховського: «...объявили, что в городе устанавливается власть в лице городской управы, возглавляемой ее председателем неким Михаилом Верховским»⁶⁰.

Рауль Гільберг зазначає, що спроба Верховського порятувати євреїв через охрещення є чи не єдиним випадком «проєврейської дії», про який згадано у звітах айнзацгруп на окупованих територіях⁶¹. Слушна теза дослідника підштовхує до означення специфіки джерельної бази для дослідження питання рятування євреїв. У цьому контексті йдеться про те, що переважна більшість джерел – це, як слушно зауважив Ігор Щупак, спогади очевидців, урятованих, а також тих, хто надавав допомогу⁶². Відповідно, у процесі дослідження цього питання йдеться про перевагу наративних джерел над документальними⁶³, оскільки, як зазначив Євген Розенблат,

⁴⁶ Щодо імені та прізвища першого бургомістра Кременчука в джерелах та історіографії немає консенсусу.

⁴⁷ *Сборник документов и материалов*, 110.

⁴⁸ Науковий архів Кременчуцького краєзнавчого музею (далі – НАККМ), ф. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 8.

⁴⁹ *Сборник документов и материалов*, 110, 118.

⁵⁰ НАККМ, ф. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 8.

⁵¹ *Сборник документов и материалов*, 118.

⁵² Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 450.

⁵³ *Сборник документов и материалов*, 118.

⁵⁴ Круглов, Уманский, Щупак, *Холокост в Украине*, 450.

⁵⁵ Шепетовский, *Освятившие имя Создателя*, 27.

⁵⁶ Цит. за: Арад, *Катастрофа евреев*, 256.

⁵⁷ Беркгоф, *Жива розпачу*, 94.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ НАККМ, ф. 1, оп. 1, спр. 45, арк. 8.

⁶⁰ Там само, спр. 36, арк. 60.

⁶¹ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1985), 308.

⁶² Щупак, «Українські рятівники євреїв», 270.

⁶³ Там само.

«у німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, які переховувалися...»⁶⁴.

Колективна допомога: діяльність підпільників

У Кременчуку були й інші заходи колективної допомоги євреям, однак їх варто аналізувати в контексті військових подій, що відбувались на Полтавщині в другій половині літа – на початку осені 1941 р. Саме тоді (під час проведення Київської оборонної операції) частини Південно-Західного фронту Червоної армії зазнали поразки і були оточені⁶⁵. Це сталося внаслідок того, що танкові з'єднання Евальда фон Кляйнста зустрілися з танковими військами Гайнца Гудеріана і, у такий спосіб, замкнули кільце оточення. У результаті цієї операції в німецький полон потрапили більше ніж 600 тис. радянських військових⁶⁶. Оточення сталося в районі Лохвиці в Полтавській області, відтак радянських військовополонених, серед яких були і євреї, колонами погнали в табори в різні міста області: Полтаву, Кременчук, Хорол, Лубни, Лохвицю⁶⁷.

Станом на осінь 1941 р. в Кременчуці було облаштовано щонайменше три табори для військовополонених⁶⁸. У так званому таборі «А» (або ж точніше – 346-А) було створено підпільну організацію «Патріот Батьківщини»⁶⁹, яку очолював військовополонений Тарас Жванія⁷⁰. Історію діяльності цієї підпільної організації, яка після звільнення Жванії з табору військовополонених значно розширила свою активність, детально викладено у щоденнику однієї з учасниць – Тінатін Кириллової. Вона працювала журналісткою у Києві, а під час евакуації дісталася Харкова, де перебувала в тяжкому становищі. Звідти у 1942 р. Тінатін Кириллову забрала сестра, Тамара Гоголадзе-Грудницька, й відвезла до себе в Кременчук. Тамара, яка була членкинею «Патріота Батьківщини», познайомила Тінатін з очільником цієї організації.

У своєму щоденнику Тінатін Кириллова пише зокрема про те, що Тарас Жванія допома-

гав євреям, як і решта членів організації⁷¹. З джерела відомо, що у вересні 1941 р. Жванія зазнав поранення і потрапив у полон під Оржицею⁷², а згодом – до кременчуцького табору для військовополонених⁷³. У грудні 1941 р. він організував у таборі групу спротиву, до якої спершу входили капітан Климов, Василь Тітов і дві медсестри⁷⁴. Ймовірно, Жванія мав медичну освіту. Під час перебування у таборі він допомагав євреям. Тінатін Кириллова про це зазначає: «В лагері особливо тяжело было положение комсостава и евреев. Их, как правило, расстреливали»⁷⁵. Для порятунку євреїв члени організації їх переховували або, надаючи неправдиві свідчення, робили спроби видати їх за представників інших національностей і у такий спосіб «легалізувати»: «...евреев скрывают, выдают их за русских, украинцев, а где это будет невозможно: специфика внешности, акцент, что чаще всего выдавало людей, – говорит, что они нацменьы: грузины, армяны, аджарцы и т. д.»⁷⁶.

Важливо зауважити, що Тарас Жванія мав авторитет не лише серед членів своєї підпільної організації, а й серед німецького медичного персоналу табору. Це відіграло важливу роль у порятунку військовополонених євреїв. Зокрема, Тінатін описує випадок, коли чоловіка викликав до себе німецький лікар Орлянд і запитав, чи знає Жванія чоловіка, що стоїть перед ним, а це був єврей із Києва, «комисар ППГ 24/7 5 Армии, тов. Лифшиц»⁷⁷. Жванія відповів, що знає його, що «он был у нас старшим санитаром, а по национальности – он татарин»⁷⁸. Також зі щоденника відомо, що Жванія попередньо погодив із Лифшицем «план дій». Відповідно, знав, що Орлянд чи інший представник адміністрації будуть його про це запитувати.

Завдяки домовленості Жванії та Лифшиця (чи, швидше, завдяки погодженню «правильної» історії життя Лифшиця) про те, що говорити чо-

⁶⁴ Цит. за: Там само.

⁶⁵ Твердохліб, *Кременчуччина*, 72.

⁶⁶ Basil Liddell Hart, *History of the Second World War* (London: Cassell & Company LTD, 1970), 167; Dallin, *German Rule*, 63.

⁶⁷ Твердохліб, *Кременчуччина*, 72.

⁶⁸ Там само, 76.

⁶⁹ «Патріот Батьківщини» під керівництвом Тараса Жванії – одна з шести підпільних груп, що діяли під час окупації в Кременчуці.

⁷⁰ НАККМ, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 23–24.

⁷¹ Члени організації «Патріот Батьківщини» допомагали також військовополоненим: організували їхні втечі, переховували тих, кому вдалося втекти, «організували» для них одяг, їжу, документи; надавали неправдиві свідчення стосовно радянських командирів (видавали їх за пересічних військовополонених); створювали та поширювали агітаційні листівки; попереджали та переховували молодь, щоб завадити відправленню їх до Німеччини, та ін.

⁷² Про потік військовополонених після «катастрофи под Оржицей» згадує у своїх спогадах і головний лікар єдиної міської лікарні, яка зашилась функціонувати у Кременчуці у 1941–1943 рр., Костянтинівич В. К., див.: НАККМ, ф. 1, оп. 1, спр. 155, арк. 42.

⁷³ Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 23.

⁷⁴ Там само, арк. 26.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само, арк. 27.

⁷⁸ Там само.

ловіку, ймовірно, вдалося уникнути негайної смерті, оскільки відомо, що євреїв-військовополонених періодично відбирали для розстрілів. Зокрема, Пшеніцин В. А., який потрапив до Кременчуцького табору для військовополонених, наприкінці вересня 1941 р. став свідком того, як повели на розстріли військовополонених євреїв. Поранених, які не мали змоги самостійно пересуватись, несли на розстріл на носилках⁷⁹. Отже, неправдиві свідчення Тараса Жванії допомогли Ліфшицю уникнути негайного розстрілу. Відомо, що невдовзі Ліфшиць утік із табору.

У щоденнику йдеться про ще один випадок допомоги: «*Был в лагере еще один пленный еврей – инженер Скляр А. В. Его доктор выдал за грузина – Харидзе В. Г. (позже он стал членом подпольной организации, руководимой доктором)*»⁸⁰. Імовірно, «видав» на практиці означало те, що Жванія надав неправдиві свідчення німецькому лікарю або іншому представнику окупаційної адміністрації. Після звільнення з табору Скляра/Харидзе ще деякий час переховували члени підпільної організації, зокрема Валентина Радченко⁸¹, а згодом він сам став членом цього угруповання⁸². Про те, що Валентина Радченко допомагала військовополоненим (без зазначення імен) згадувала підпільниця з іншого угруповання: «*Эту семью (тобто сім'ю Валентини Радченко. – Т. Б.) не пугало, что их могут расстрелять. Они оказывали всяческую помощь бежавшим из лагеря военнопленным*»⁸³.

Важливим пунктом допомоги євреям під час Голокосту в Кременчуці була Перша міська лікарня. Це був єдиний медичний заклад, який під час окупації опікувався цивільним населенням, а також тими військовополоненими, стан яких був найгіршим⁸⁴. Головним лікарем призначили Володимира Костянтиновича, який також став членом підпільної організації «Патріот Батьківщини». За словами військовополоненої Анастасії Женжилової, яка також стала підпільницею, «*городская больница являлась, своего рода, штабом по борьбе с фашистами*»⁸⁵. Дружині головного лікаря Наталії Костянтинович вдалося організувати пункт «Червоного Хреста», в якому «*медицинскую помощь добровольно взяли на себя врачи Жвания и Максимов*»⁸⁶. Подружжя Костянтиновичів, Тарас Жванія та певна кіль-

кість медичних співробітників, серед яких були зокрема фельдшер Тамара Гоголадзе-Грудницька⁸⁷ і Тінатін Кириллова, змогли налагодити дієві стратегії допомоги євреям. Звісно, що допомога, яку вони надавали у Першій міській лікарні, пункті «Червоного Хреста» та в таборі військовополонених, стосувалася не лише євреїв. Водночас задля порятунку євреїв було здійснено низку відмінних від інших стратегій. Наприклад, колективне приховування етнічного походження військовополоненого або пацієнта-єврея, надання неправдивих свідчень, переховування, сприяння втечі з міста. Важливим було також те, що головний лікар Костянтинович «випровадив» із лікарні двох лікарів (Соловйова і Гольна), які хотіли вислужитись перед нацистами та Зрайковським, «*который участвовал в комиссии по определению иудейского происхождения*»⁸⁸. Тобто лікар намагався відправити з лікарні на інші роботи тих людей, які могли видати євреїв.

Незважаючи на деякі фактологічні помилки, важливим джерелом про діяльність Першої міської лікарні в період окупації є спогади лікаря Володимира Костянтиновича, який зазначає щодо допомоги євреям: «*Євреям нам удавалось сохранить жизнь скрывая их национальность, или, снабжая подходящими документами, помогали уйти из города. Так дождались прихода наших войск доктор Слонимская, художник Резниченко, Скляр и др.*»⁸⁹. Про порятунок Скляра згадує у своєму щоденнику й Тінатін Кириллова, але зазначає, що Жванія «видав» його за грузина. Оскільки і Костянтинович зазначає про порятунок Скляра, то, ймовірно, йдеться про спільні дії Жванії та персоналу Першої міської лікарні, найперше – головного лікаря Костянтиновича. Можемо припустити, що Скляр деякий час перебував у лікарні. І цілком вірогідно, що працівники лікарні забезпечили його відповідними документами. Хоча це питання потребує додаткового аналізу.

Щодо перебування Абрама Резніченка в Першій міській лікарні знаходимо підтвердження у «Чорній книзі», де було опубліковано його повідомлення (насправді лише фрагмент, зазначено, що в «цьому варіанті рукопису текст обривається»⁹⁰). Зокрема, чоловік згадує: «*У Кременчуці,*

⁷⁹ Уничтожение евреев СССР, 301.

⁸⁰ НАККМ, ф. 1, оп. 1, спр. 38, арк. 27.

⁸¹ Там само, арк. 23.

⁸² Там само, арк. 27.

⁸³ Там само, спр. 37, арк. 20.

⁸⁴ Там само, спр. 155, арк. 41–42.

⁸⁵ Там само, спр. 37, арк. 18.

⁸⁶ Там само, спр. 155, арк. 46.

⁸⁷ Там само, спр. 38, арк. 28.

⁸⁸ Там само, спр. 155, арк. 44.

⁸⁹ Там само, арк. 45.

⁹⁰ Див.: Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років, ред. Василь Гроссман та Ілля Еренбург, пер. Мирослав Лаюк (Київ: Дух і Літера, 2020), 342.

куди я нареши дістався після довгих нестерпних мандрів, потрапив у міську лікарню: і далі зноїлася поранена нога»⁹¹. Очевидно, Костянтинівич знав, що Резніченко єврей, та намагався його вберегти, що йому вдалося. Разом з тим, варто уточнити, що працівникам лікарні чимало євреїв усе ж не вдалося врятувати. Той-таки Резніченко, який лежав у лікарні, зазначав: «Багато горя я бачив у Кременчуцькій лікарні. Бачив душогубку, що відвозила хворих і поранених євреїв. Бачив смерть лікаря Максона...»⁹². Наразі це всі відомі дії, здійснені задля поліпшення становища євреїв у Кременчуку, які можна кваліфікувати як акти колективної допомоги.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що тему допомоги євреям у Кременчуці під час Голокосту майже не

досліджено. Ця стаття – спроба чи не вперше розглянути тему допомоги євреям у Кременчуці крізь призму наявних історіографічних напрацювань. У нечисленних працях з історії окупації міста та Голокосту в ньому питання допомоги висвітлено як окремі випадки порятунку. Тому колективна спроба порятунку євреїв за ініціативи першого бургомістра та діяльність підпільників групи «Патріот Батьківщини» (ідеться про групу, якою керував Тарас Жванія) в такому фокусі вперше стали предметом дослідження, яке, однак, не претендує на вичерпність. Разом із тим, аналіз джерел та історіографії підштовхує до припущення щодо існування під час окупації налагодженої інфраструктури (Перша міська лікарня, пункт «Червоного Хреста», помешкання підпільників) та належної співпраці (в тому числі наявність окремих стратегій) із метою порятунку євреїв. Це є нечастим випадком для території окупованої України та, безперечно, потребує подальшого дослідження.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

Bibliographic References

- Arad, Ickhak. *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soyuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; CHP “Lira LTD”; Centr “Holokost”, 2007.
- Bartov, Omer. “The Voice of Your Brother’s Blood. Reconstructing Genocide on the Local Level”. In *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches*, edited by Norman J. W. Goda, 105–134. New York–Oxford: Berghahn Books, 2014.
- Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Bergen, Doris L. *Viina ta henotsyd. Korotka istoriia Holokostu*. Perеклад Kateryny Dysy. Kyiv: Dukh i Litera, 2021.
- Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystoiu vladouiu*. Translated by Taras Tymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.
- Borodina, Tetiana. “Na rizanynu ya zazvychai odiahav dzhynsy.” Review of *Henotsyd: Vstup do hlobalnoi istorii*, by Adam Dzgons. Site *Ukraina Moderna*. <https://cutt.ly/ZINJFHG>.
- Borodina, Tetiana. “Stratehii povedinky mistsevoho naseleennia Poltavshchyny pid chas Holokostu (1941–1943)”. *Holokost i suchasnist* 15, no. 1 (2017): 39–80.
- Browning, Christopher R. “The Nazi Empire”. In *Oxford Handbook of Genocide Studies*. Edited by Donald Bloxham and A. Dirk Moses, 407–425. New York: Oxford University Press, 2010.
- Chorna knyha: pro zlochyinne povsiudne znyshchennia yevreiv nimetsko-fashystskymy zaharbnykamy v tymchasovo okupovanykh rayonakh Radianskoho Soiuzu ta taborakh znyshchennia v Polshchi pid chas viiny 1941–1945 rokiv*. Edited by Vasyl Hrossman, Illia Erenburh, translated by Myroslav Laiuk. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.
- Dallin, Alexander. *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1981.
- Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO). F. 3388, op. 1, spr. 688 “Akt ushcherba, o zverstvakh i zlodeyaniyah, sovershennykh nemecko-fashistskimi zahvatchikami v g. Kremenchuge, Poltavskoej oblasti”, 11 ark.
- Dniprova khvyliia* (Kremenchuk), 1941, lystopada 9, 4.
- Dniprova khvyliia* (Kremenchuk), 1942, bereznia 29, 14.
- Dniprova khvyliia* (Kremenchuk), 1942, sichnia 29, 6.
- Dzgons, Adam. *Henotsyd: Vstup do hlobalnoi istorii*. Translated by Kateryna Dysa. Kyiv: Dukh i Litera, 2020.
- Hart, Basil Liddell. *History of the Second World War*. London: Cassell & Company LTD, 1970.
- Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier Publishers, 1985.
- Kovba, Zhanna. *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naseleennia Skhidnoi Halychyny v roky “ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia”*. Kyiv: Dukh i Litera, 2009.
- Kruglov, Aleksandr, Andrej Umanskiy, Igor’ Shchupak. *Holokost v Ukraini: Rejskhkomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistriya”*. Dnipro: Ukrainskij institut izucheniya Holokosta “Tkuma”; CHP “Lira LTD”, 2016.
- Kruglov, Aleksandr. “«Schießt ihn Tot»: rol’ shtaba Ekel’na i podchinennykh emu podrazdelenij v istreblenii evreev Ukrainy letom i osen’yu 1941 g.”. *Problemi istorii Golokostu* 3 (2006): 26–65.
- Naukovyi arkhiv Kremenchutskoho kraieznavchoho muzeiu (NAKKM). F. 1, op. 1, spr. 45 “Materialy o zlodeyaniyah nemecko-fashistskikh zahvatchikov v gor. Kremenchuge v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. Nemeckie okkupacionnye uchrezhdeniya v gorode Kremenchuge”, 33 ark.
- NAKKM. F. 1, op. 1, spr. 155 “Podpol’e”, 175 ark.
- NAKKM. F. 1, op. 1, spr. 36 “O patrioticheskikh dejstviyah trudyschihhsya g. Kremenchuga v gody vremennoj nemecko-fashistskoj okkupacii (1941–43 gg.)”, 83 ark.
- NAKKM. F. 1, op. 1, spr. 37 “Vospominaniya Zhenzhilovoj Anastasii Grigor’evny, uchastnicy Kremenchugskogo podpol’ya (1943 g.)”, 21 ark.
- NAKKM. F. 1, op. 1, spr. 38 “Spohady T. H. Kyryllovoj – uchastnytsi pidpillia, 1941–1943 rr.”, 80 ark.
- Nimetski okupanty na Poltavshchyni*, zbirnyk dokumentiv. Poltava: Zoria Poltavshchyny, 1947.
- Pol, Diter. “Masove vbyvstvo yevreiv Ukrainy za nimetskoj viiskovoi administratsii i v Reikhskomisariati Ukraina.” In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*, edited by Rei Brandon, Vendi Lauer, 41–112. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.
- Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*, edited by SHCHupak, Igor’. Dnipro: Ukrainskiy instytut vyvchennia Holokostu “Tkuma”, 2016.
- Propysvit S., 1926. Interviewed by Liubov Karpova. February 7, 2016.

- Prusin, Alexander. "Kremenchug". In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Volume II, Part B. Edited by Martin Dean, Mel Hecker, 1596–1597. Bloomington: Indiana University Press, 2012.
- Rozett, Robert. "Jewish Resistance". In *The Historiography of the Holocaust*. Edited by Dan Stone, 341–363. London: Palgrave Macmillan, 2004.
- Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii nacistami evreev Ukrainy v 1941–1944 godah*. Edited by Aleksandr Kruglov. Kiev: Institut iudaiki, 2002.
- Shchupak, Ihor. "Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriohrafii". *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* 27 (2017): 240–303.
- Shepetovskij, Boris. *Osvyativshie imya Sozdatelya. Kremenchug, Ukraina*. Kremenchug, 2017.
- Slobodynskyi, Dmytro. "Poriatunok yevreiv ukrainsiamy u roky Druhoi svitovoi viiny". *Dys. na zdobuttia stupenia k. i. n., Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka*, 2015.
- Suslenskyi, Yakiv. *Spravzhni heroi*. Kyiv: Tovarystvo "Ukraina", 1993.
- Syvolap H., 1927. Interviewed by author. December 16, 2020.
- Tec, Nechama. *Resistance: Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Tverdohleb, Nikolaj. *Evrei Kremenchuga. Istoricheskij ocherk*. Kremenchug: Piramida, 1999.
- Tverdokhlib, Mykola. *Kremenchuchchyna v roky nimeckoj-radianskoj viiny (1941–1945 r.r.)*. Kremenchuk, 2000.
- Unichtozhenie evreev SSSR v gody nemeckoj okkupacii (1941–1944)*. *Sbornik dokumentov i materialov*. Edited by Ickhak Arad. Ierusalim: Yad Vashem, 1992.
- Yevselevskyi, Lev. "Natsystyskyi henotsyd shchodo yevreiv na Poltavshchyni ta mistseve naselennia". In *Arkhivnyi zbirnyk na posviatu 90-richchiu Poltavskoi Vchenoi Arkhivnoi Komisii*. Edited by Kukoby K. I. et al., 225–230. Poltava: Poltava, 1993.

T. Borodina

COLLECTIVE HELP TO JEWS DURING THE HOLOCAUST IN KREMENCHUK (1941–1943)

The article examines a still unexplored issue of collective help to Jews during the Holocaust in Kremenchuk. Based on theoretical developments in Holocaust studies, it attempts to investigate the phenomenon of collective help to Jews in the context of the genocidal process unfolding in the city and the vicissitudes of the war in the region. Therefore, the author considers the process of changes in the "solution of the Jewish question" at the time of the Wehrmacht's entry into Kremenchuk, as well as the dynamics of the Holocaust in the city. The author outlines the definition of "collective help" and offers its analysis through the prism of the activities of both non-Jews and Jews. In this regard, the article analyzes possible ways to obtain information by the local population about the genocide of Jews, as early awareness of the situation could provide more opportunities for action. The author reviewed the available historiographical works on the topic of helping Jews during the Holocaust, collected and systematized the available mentions of assistance to Jews in Kremenchuk, which can be qualified as acts of collective help, and described the specifics of the source base.

For the first time, the article considers the actions of Synytsia-Verkhovsky, the first mayor of Kremenchuk under Nazi rule, and underground fighters from the organization "Patriot of the Motherland" under the leadership of Taras Zhvania as acts of collective aid. The article outlines what types of collective help were provided to Jews during the Holocaust in Kremenchuk. In addition, it assumes that during the collective assistance of the members of the organization "Patriot of the Motherland" infrastructural cooperation was established (the First City Hospital, the Red Cross, apartments of members of the underground organization). In this way, the author seeks to complement the historiographical contributions that have discussed help to the Jews of Kremenchuk very briefly and only from the viewpoint of individual acts.

Keywords: Kremenchuk, Holocaust, genocide, Jews, help.

Матеріал надійшов 15.03.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)